

Az olvasókörök társadalmi összetétele a II. világháborút követő években

© SZÓRÓ Ilona

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., Budapest

szoroi@t-online.hu

A 19. század második felétől a 20. század közepéig a nagy kiterjedésű agrár vidékek népességének egyik legelterjedtebb önszerveződési formáját az olvasókörök jelentették. Egyaránt létrejöttek ilyen szervezetek a térség nagyobb városi centrumaiban, a szétszórt falvakban, a tanyavilágban és a pusztákon. Az egyesületek egy szűkebb körzet lakosságának társadalmi törekvéseit képviselték, és annak öntevékenységre épültek. Az olvasókörök széleskörű tevékenységet folytattak, a kulturális, oktatási és szabadidős lehetőségek, programok biztosítása mellett sokrétű gazdasági, társadalmi, érdekvédelmi feladatokat is magukra vállaltak, és így gyakran a helyi lakosság legfontosabb közösségi intézményeként működtek. Az 1940-es években országosan közel 1500 ilyen jellegű egyesületet tartottak nyilván, mintegy 100 000 fős tagsággal. Mivel az olvasókörök alapvetően lokális elven szerveződtek, tagságuk összetétele jól visszatükrözte az adott térség helyi társadalmának sajátosságait (Vadász, 1998:643-644).

Az egyesületek egy-egy határrész, egy-egy iskolakörzet lakosságát fogták össze. A nagyobb agrárvárosok esetében kerületenként, telepenként hoztak létre ilyen szervezeteket, de előfordult, hogy egy városrészben több ilyen szervezet is alakult. Száz olvasókör adatainak összehasonlítása nyomán, az egyesületek taglétszáma változatos képet mutatott. Az alsó határt a 30-40 fővel működő kisebb külterületi egyesületek, míg a felső határt a 300-400 fős nagy falusi körök jelentették. A nagy kiterjedésű tanyás vidékeken az olvasókörök tagsága 50-70 fő között alakult. A városi belterületi körök jellemzően 100-200 fő közötti tagsággal működtek. A legnagyobb létszámú egyesületek általában a falusi jellegű településeken vagy a nagyobb városok külterületi központjaiban jöttek létre. A falvakban vagy a városközponttól távol eső telepeken általában csak egy-két olvasókör alakult, amely összefogta az egész helyi közösséget. Az 1940-es években Szeged külterületi központjaiban (melyek hamarosan önálló falvakká váltak) egy-egy kör létszáma 200-300 fő körül alakult (BML Békés Alisp, 9091/1945; CSML Szeged Polgm., 14/1943).

Az olvasókörök taglétszáma különböző külső hatások nyomán gyakran változott. Az 1930-as évek végének kedvezőbb gazdasági viszonyai között emelkedett, a háború alatt a behívások és az egyesületi tevékenységet érintő különböző korlátozások miatt csökkent. A II. világháború után a gazdasági nehézségek miatt csak lassan éledt újjá a szervezeti élet, 1947-re azonban számos helyen az olvasókörök taglétszáma már meghaladta a háború előtti szintet. Az 1940-es évek végén a politikai nyomás, illetve a helyi közösségek bomlása (tsz-esítés, tanyakörzetesítés, migrációs folyamatok) nyomán ismét jelentősen visszaesett a még működő körök taglétszáma. A vizsgált egyesületeknél a II. világháború utáni induló létszámhoz képest a tagság aránya 1947-re 29%-kal emelkedett, 1950-re viszont 34%-kal csökkent. A Baja Alsóvárosi Keresztény Olvasókör 1945-ben 139, 1947-ben

192, 1949-ben pedig 127 taggal rendelkezett (BKML Bács-Bodrog Alisp., 5182/1949).

Az olvasókörök sajátos jellemzője volt, hogy a tagsághoz képest viszonylag nagy létszámú vezetőséggel működtek. A tisztségviselők és a választmány gyakran elérte az egyesület tagságának egyharmadát. A Szeremlei Református Olvasókör vezetősége 1947-ben az összlétszám 18%-át, a hódmezővásárhelyi Pecercési Olvasó Egylet vezetősége pedig a tagság 41%-át tette ki. A tisztségviselők és a választmány ilyen nagy aránya egyrészt megfelelően biztosította a döntések, az ügyintézés széleskörű demokratizmusát, és a vezetés kellő mértékű ellenőrzöttségét, másrészt arányos, egy-egy vezetőségi tag idejét túlzottan meg nem terhelő feladatmegosztást tett lehetővé. A nagy létszámkeretek révén a kör magját képező legaktívabb tagok rendszerint mind helyet kaptak a vezetőségben (Szenti, 1990:48; Olasz, 2011:146).

A vezetők kiválasztásában nem elsősorban a vagyon, a közéleti befolyás vagy az iskolai végzettség játszott a fő szerepet, hanem a közösségnek való elkötelezettség, és a tagság előtt kivívott személyes tekintély. A vezetővé választásnál a rátermettség, a jó szervezési és beszédképesség, a diplomáciai érzék, illetve a szaktudás, a példamutató gazdálkodás nagyobb súllyal esett latba, mint a vagyon, vagy a munkahelyi, közéleti pozíció. Arra alkalmatlan személyből, a vagyonától függetlenül, általában sehol nem lett köri elnök, vagy ha a megválasztott vezetőről menetközben derült ki az alkalmatlansága, a következő évi választás során eltávolították a tisztségéből (Nagy, 1975:385).

Mivel a vezető posztok betöltése döntően a rátermettségen alapult és széleskörű bizalomra épült, általában nem volt jellemző a gyakori személycseré. A II. világháborút követően azonban jelentősebb változások kezdődtek. Az idősebb tisztségviselők egy része korára, vagy gazdasági tennivalóira hivatkozva megvált pozíciójától, utat engedve a fiatalabb generációnak. A politikai folyamatok is jelentős befolyást gyakoroltak az egyesületek vezetőségének összetételére. Számos helyen a német kitelepítés, vagy a szlovák-magyar lakosságcsere idézett elő további kényszerű személyi változásokat. 1948-tól egyre direktebbé vált az államhatalmi beavatkozás. A közigazgatási és belügyi szervek mind gyakrabban emeltek kifogást az olvasókörök vezetőivel szemben, és a módosabb gazdák, a reakciónak bélyegzett tisztviselők és értelmiségiek leváltására, kizárására utasították az egyesületeket. Esetenként éppen az ilyen személyi kritika szolgált ürügyül a hatalom kezében az egyesületek feloszlásához (Hajdú, 2002:14-15).

Az elsősorban az agrárvidékeken létrehozott olvasókörök főként a birtokos parasztságot, vagy kiscgazda réteget tömörítették. Kisebb számban a legtöbb körnél megtalálhatók voltak a saját birtokkal nem rendelkező föld- és tanyabérlők is. A legszegényebb mezőgazdasági munkás rétegek képviselői viszont kevésbé jelentek meg a tagok között. Gyakran nem rendelkeztek helyi illetőséggel, vagy nem tudták vállalni a tagdíjfizetést, nem volt idejük, esetenként motivációjuk sem az ilyen jellegű egyesületi életre. A II. világháború után, a földreform során földhöz jutott újbirtokosok (korábbi cselédek, napszámosok) is nagyobb számban léptek be az olvasókörökbe, az egyesületi tagság meghatározó csoportjai azonban változatlanul a régi gazdacsaládok maradtak. Az újbirtokosok számára a kapott alig néhány hold föld nem tudta a megélhetést biztosítani, ezért többségük a saját gazdasága művelése mellett kénytelen volt másutt is munkát vállalni, ami minden szabadidejét lekötötte. Az olvasóköröket létrehozó, abban generációk óta tevékenykedő önálló gazdák körében általában erősebb volt az önszerveződés, a közösségteremtés iránti érzés is, jobban kötődtek ezekhez az egyesületekhez (Bajkó, 1975:492; Juhász, 1991:47).

Az olvasókörök tagságát azonban nemcsak a gazdálkodók és földművesek alkották. Jelen volt az egyesületekben a vidéki lakosságot képviselő valamennyi fontosabb foglalkozási csoport, az iparosok, a kiskereskedők (boltosok, vendéglősök) a helyi tisztviselők és alkalmazottak (postás, vasutas, útasz). Az értelmiséget elsősorban a tanítók és a lelkészek képviselték, de a nagyobb városi vagy falusi körökben mérnök, ügyvéd, orvos és állatorvos is előfordult a tagság soraiban. A Bajaszentistváni Olvasókör 135 fős tagságán belül 1940-ben 67% gazda, földműves, 19% iparos, 5% kereskedő, vendéglős, 6% tisztviselő, alkalmazott és 3 % értelmiségi volt (BKML Bács-Bodrog Alisp., 5182/1949).

A teljes vezetőség foglalkozási összetételét vizsgálva, 100 olvasókör 2409 tisztségviselője közül 1674 fő (70%) gazdálkodó, földműves, 388 fő (16%) iparos, 76 fő (3%) kereskedő, 148 fő (6%) tisztviselő és alkalmazott, 123 fő (5%) értelmiségi volt. A körök vezetőségének összetételében a kül- és belterületen figyelemre méltó különbségek adódtak. Míg a külterületen 84% körül alakult a földművesek és gazdák aránya, az iparosok csak 4%-ban, a tisztviselők és alkalmazottal 2%-ban, az értelmiségiek pedig 9%-ban voltak jelen – addig a belterületi egyesületeknél mezőgazdasági foglalkozásúak aránya 41% körül mozgott, az iparosok aránya 34%-ot, a tisztviselőké 11%-ot, az értelmiségieké pedig 4%-ot tett ki. Az egyesületi elnökök foglalkozását tekintve is a gazdálkodók, földművesek voltak többségben. Gyoma 12 olvasóköre közül 1945-ben 7 egyesület elnöki posztját földműves, 2-2 egyesületnél iparos, illetve alkalmazott, 1 egyesületnél pedig tanító töltötte be. A külterületi egyesületeknél még nagyobb volt a mezőgazdasági foglalkozású elnökök aránya (BML Békés Alisp., 9091/1945).

A 20. század elején még esetenként jelentkezett bizonyos vagyon szerinti szegregáció a szomszédos egyesületek között. Egyes településeken külön egyesületbe tömörültek a módosabb „felvég” és a szegényebb „alvég” lakói. Az 1940-es évekre a birtokviszonyok és a vagyoni rétegződés fokozatos megváltozása nyomán ezek a különbségek fokozatosan eltűntek, és a helyi kötődés maradt a legmeghatározóbb tényező. Az olvasókörök gazdálkodó tagjainak birtoknagysága általában az adott határrészre jellemző földátlagot tükrözte. Hódmezővásárhelyen, a várostól északra fekvő Tegehalmi Olvasókörnél a tagok átlagosan 15-20 hold körüli birtokkal rendelkeztek, míg a déli, homokos területeken működő Alsókopáncsi kör gyümölcs- és szőlőtermesztéssel foglalkozó tagjai 8-10 holddal. Egy-egy gazdálkodó anyagi helyzetét nemcsak csupán a saját birtok nagysága határozta meg, hanem a gazdaság szerkezete, a bérelt földek és az egyéb tevékenységek. Az egyesületi alapszabályok sehol sem kötötték a tagsági viszonyt meghatározott vagyonhoz. Anyagi helyzetétől függetlenül, minden tag azonos jogokkal és kötelességekkel rendelkezett (Nagy, 1975:388; Jobbáné Szabó, 1999:468).

A tagság életkori összetételében 1945 után bizonyos változások következtek be. Az 1930-as évekig a körök „rendes tagságát” túlnyomórészt a felnőtt férfiak alkották, és közülük is a vezetőségbe, a paraszti társadalom hagyományainak megfelelően általában csak a már hosszabb ideje önállóan gazdálkodó, 45-50 év körülieket választották. A tagfelvételnél 21-24 éves alsó korhatár volt az általános. Az ennél fiatalabbak csak kivételes esetben kerülhetett a rendes tagok közé, általában inkább csak családtagként, esetleg korlátozott jogokkal rendelkező pártoló tagként kapcsolódhattak be az egyesület életébe. A 16-24 évesek olvasóköri jelenlétének kialakult egy sajátos formája. Sok helyen külön ifjúsági csoportot hoztak létre számukra, a körön belül. A csoport tevékenységét alapvetően az anyaegyesület alapszabályai határozták meg, ezen a kereten belül azonban viszonylag nagyfokú önállósággal rendelkezett. Külön vezetőséget választott, szabadon állította össze a

programját, és műsoros estek révén önálló bevételhez juthatott. A felnőtt kör vezetősége természetesen ellenőrizte az ifjúsági csoport tevékenységét, ugyanakkor a legtöbb helyen az ifjúsági elnök is állandó résztvevője volt a felnőtt kör vezetőségi megbeszéléseinek (Greguss, 1997:68-69).

A világháborút követően fokozatos fiatalítási folyamat ment végbe az egyesületekben. Az idősebb korosztályok komoly vérvesztései, illetve a bekövetkező társadalmi szemléletváltás, a fiatalság általános politikai, közéleti szerepvállalásának megnövekedése hatására a korábbinál több huszonéves került az olvasókörök rendes tagjai közé. A vizsgált egyesületeknél a tagság átlagéletkora 1936 és 1948 között 43 évről 36 évre csökkent. Számos körnél közgyűlési döntéssel hivatalosan is leszállították az alapszabályban rögzített korhatárt. A Bátmonostori Római Katolikus Olvasókörnél és a Bajaszentistváni Olvasókörnél 1947-től az eredeti 24 év helyett 20 éves kortól, vagy ha már házas volt az illető, akkor 18 éves kortól lehetett valaki egyesületi tag. Másutt, külön adminisztráció nélkül is, már a háború végétől hasonló gyakorlatot követtek. A rendelkezésre álló adatok szerint vezetőségi tagok életkori átlaga az 1930-as években tapasztalt 48 év helyett, 1948-ban 42 évre csökkent. Az életkori összetétel azonban még egy-egy településen belül, az egymáshoz viszonylag közel eső köröknél is igen változatos képet mutatott. Hódmezővásárhelyen, a Kútvolgyparti Olvasó Egyletnél 1948-ban 51 év volt a vezetőség életkori átlaga, a Csajági Iskolai körnél viszont 38 év. Az 1940-es évek végén felgyorsult a fiatalok bevonása. A Nagybaracscai Római Katolikus Olvasókörnél 1948 elején még 43 év volt a tisztviselők átlagéletkora, 1949-ben azonban már csak 37 év (BKML Bács-Bodrog Alisp., 21/1949; CSML HF Hódmezővásárhely Polgm., 3270/1949).

Az olvasókörök rendes tagságát az 1940-es évekig szinte kizárólag férfiak alkották. A nők belépésének korlátozása alapvetően a paraszti társadalom hagyományos szemléletéből fakadt, de összefüggésben állt a polgári jogok terén országosan fennálló hátrányos megkülönböztetéssel is. Az egyesületek egy kisebb részénél, általában a 19. században alapított köröknél maga az alapszabály intézkedett úgy, hogy a nők, csak pártoló tagok lehetnek. Másutt az alapszabály mindkét nem felvételét lehetővé tette, a gyakorlatban azonban a tagság elsősorban férfiakkal állt. A korlátozás, illetve a kialakult szokás elsősorban a közgyűlési szavazati jogtól, illetve a tisztségvállalástól fosztotta meg a nőket. Más tekintetben, családtagként is élhettek az egyesület nyújtotta lehetőségekkel, részt vehettek a kör eseményeken, feladatokat vállalhattak a rendezvények lebonyolításában. Több egyesületnél külön női csoportot hoztak létre, amely általában a mindenkor kör elnök feleségének irányítása mellett működött. A csoport önállóan összejöveteleket tartott, különböző saját programokat szervezett. Kéréssel, kezdeményezéssel fordulhatott az olvasókör vezetőségéhez, a közgyűlési szavazásokon azonban nem vett részt (Beck, 1985:261-262; Huszka, 1985:239).

A háborút követően a jogalkotás és a közszemlélet jelentős változásának hatására fokozatosan emelkedett az egyesületekbe rendes tagként is felvételt nyerő nők száma, bár arányuk az 1940-es évek végén sem haladta meg a 20%-ot. A Kakasszéki Polgári Olvasókör tagságának 1940-ben 6%-a, 1948-ban már 19% volt nő. Sok helyen, az olvasókör keretein belül továbbra is működött külön „nőegylet”. Az asszony csoport elnöke azonban már rendszeres résztvevője volt az anyaegyesület választmányi gyűléseinek. A női tagok számának emelkedése nyomán egyre inkább az olvasókörök vezetőségébe, és választmányába is bekerültek a lányok, asszonyok. Női kör elnökről nem ismert adat, az alelnöki, a jegyzői vagy pénztárosi posztot viszont már több egyesületnél nők töltötték be (Stifnérné Szent, 2000:37).

A II. világháború előtt nemzetiségi olvasóköroket is szerveztek Magyarországon. Ezek ugyanúgy helyi kötődésű egyesületek voltak, egy-egy nemzetiségi többségű községben vagy városrészben alakultak. Az egyesületi alapszabályok azonban általában nem írtak elő nemzetiségi hovatartozást a belépés feltételeként, és nem zárták ki a más anyanyelvűek felvételét. A nemzetiségi jelző inkább csak azt jelezte, hogy elsősorban milyen kulturális hagyományt képvisel az adott olvasókör. Az egyesületek jellemzően többnyelvű programokat szerveztek, hogy a köri tagság és a környék érdeklődő lakosságának más etnikumhoz tartozó tagjai is részt tudjanak azokon venni. A II. világháború után, a politikai változások és a nagyfokú migráció nyomán a legtöbb, nevében még nemzetiségi jelzőt viselő olvasókör már vegyes összetételű volt. A Bajai Keresztény Bunyevác OlvasókörneK vagy a Katymári Német OlvasókörneK ugyanúgy voltak magyar anyanyelvű tagjai, ahogyan a Szarvas környéki „Magyar OlvasóköroKbe” is korlátozás nélkül beléphettek a környékbeli szlovák családok. A nemzetiségi hovatartozás nem jelentett döntő szempontot az egyesületválasztásnál, ennél fontosabbnak bizonyult egy szűkebb helyi közösséghez való tartozás. Battonyán önálló szerb olvasókör működött, de egyes szerb családok a település másik felén létrehozott Polgári Társaskör tagjai voltak (Szakács & Vid, 2003:13-14).

A vallási hovatartozás inkább csak az egyesületek létrejöttékor játszott komolyabb szerepet. Egy kisebb körzet lakóinak megszervezésében, az olvasóköroK megalapításában, az adminisztratív feladatok ellátásában a helyi plébánosok, egyházi iskolai tanítók jelentős feladatokat vállaltak, így sok egyesületnek volt egyházi kötődése. Az olvasóköroK azonban csak akkor vették fel a nevükbe is a felekezeti jelzőt, ha a környék lakossága ugyanahhoz az egyházhoz tartozott. A tagfelvételnél a vallási hovatartozás elszórtan, inkább csak néhány római katolikus olvasókörnél játszott szerepet. Ezeknél a más vallásúak csak pártoló tagok lehetek, korlátozott jogkörrel. A legtöbb egyesület alapszabálya azonban csak általános erkölcsi elvárásokat tartalmazott a leendő tagokkal szemben, de felekezeti különbség nélkül mindenkinek lehetőséget adott a belépésre. Az 1940-es évekre a korábban még egyházi szempontból homogén települések általában vegyes összetételűvé váltak, és a vallási különbségek fokozatosan jelentőségüket veszítették. A II. világháború után jelentősen csökkent az egyházak társadalmi szerepe, ezzel tovább csökkent az egyesületekben a felekezeti hovatartozás jelentősége. Számos olvasókör elhagyta a nevéből az egyházi jelzőt, vagy ha meg is őrizte, a tagfelvétel vagy az egyesületi tevékenység során nem tulajdonított neki meghatározó jelentőséget (Kuntár, 1970:51; Nagy, 1975:388).

Az olvasóköroK tagságának többségét, sajátos földrajzi elhelyezkedésük, az agrártársadalomhoz való kötődésük révén alapvetően a birtokos paraszti réteg, az önálló gazdálkodók alkották. Megjelent azonban bennük a vidék társadalmának minden más rétege is, a sajátfölddel nem rendelkező mezőgazdasági munkások, az iparosok és kereskedők a helyi közalkalmazottak, tisztviselők és értelmiségiek. Az egyesületek létrejöttékor a tagság összetételében még nagyobb szerepet játszott a vagyoni helyzet, a nemzetiségi és felekezeti hovatartozás, az életkor vagy a nem kérdése. Ezek a szempontok azonban az 1940-es évekre fokozatosan elveszítették a szerepüket. Az egyesületek a helyi társadalom minden rétegének, csoportjának törekvéseit felkarolták, és aktív társadalmi tevékenységet biztosítottak minden érdeklődő számára.

Irodalomjegyzék

- BAJKÓ Mátyás (1975). Hajdúszoboszló művelődéstörténete. In Dankó Imre (szerk.), *Hajdúszoboszló monográfiája* (pp. 477-510). Hajdúszoboszló: Hajdúszoboszló Város Tanácsa.
- BÁCS-KISKUN MEGYEI LEVÉLTÁR, IV. 402. Bács-Bodrog megye Alispánja iratai.
- BECK Zoltán (1985). Köri élet Orosháza külterületén. In Tóth József (szerk.), *Az orosházi tanyavilág átalakulása* (pp. 239-313). Orosháza: Orosháza Város Tanácsa.
- Békés Megyei Levéltár, IV. 407. Békés megye Alispánja iratai.
- Csongrád Megyei Levéltár, IV. 1407. Szeged thj. város Polgármestere res. iratai.
- Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fiók, IV. 1406. Hódmezővásárhely thj. város Polgármestere iratai.
- GREGUSS Máté (1997). A Pusztakutasi Olvasó Egylet és Vásárhelykutas, mint tanyakörzetnek a története. In Bakk Takács Sára (szerk.), *Hazulról haza. Székelyudvarhelyről – Székkutasra* (pp. 36-79). Székelyudvarhely: Inforpress.
- HAJDÚ Géza (2002). Az olvasókörök városa. Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- HUSZKA Lajos (1986). A Szeged-Szatymazi Gazdakör története II. In Juhász Antal (szerk.), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1* (pp. 235-267). Szeged: MFM.
- JOBBANÉ SZABÓ Erzsébet (1999). Adalékok a szegedi és a Szeged környéki olvasókörökhöz. In Zombori István (szerk.), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Historica 2* (pp. 461-494). Szeged: MFM.
- JUHÁSZ Imre (1991). Olvasókör Hajdúszoboszlón (1892-1949). *Honismeret*, 19 (6), 46-52.
- KUNTÁR Lajos (1970). Olvasókörök és népkönyvtárak Vas megyében. In *A Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár Évkönyve 1968-1970* (pp. 21-73). Szombathely: BDMK.
- NAGY Gyula (1975). *Parasztélet a vásárhelyi pusztán*. Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4.
- OLASZ Lajos (2011). Állampolgári ismeretek és készségek fejlesztése az agrártársadalom civil szervezeteiben 1945-1949. In Erdei Gábor (szerk.), *Andragógia és közművelődés* (pp. 142-149). Debrecen, Debreceni Egyetem.
- STIFNERNÉ SZENTI Csilla (2000). A Sósalmi Olvasókör története a jegyzőkönyvek tükrében. Hódmezővásárhely: Norma Nyomdász Kft.
- SZAKÁTS István, & VID Katalin (2003). *Battonya könyvtárügye kezdetektől 1989-ig*. Battonya: Népek Barátsága Közművelődési és Iskolai Könyvtár.
- SZENTI Tibor (1990). Egy középparaszt alkotómodell. *Juss*, 3 (1), 40-51.
- VADÁSZ István (1998). Két kezdet. Az öntevékeny társadalmi szervezetek településenkénti megoszlása az Alföldön a XIX. és a XX. század végén. In Novák László (szerk.), *Az Alföld társadalmá* (pp. 643-656). Nagykőrös: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.